

MILLAT FIDOYISI VA BUYUK ISLOHOTCHI: XIVA XONLIGI BOSH VAZIRI ISLOM XO‘JA HAYOTI VA FAOLIYATI

Xorazm viloyati Yangibozor tuman

1-son texnikumi tarix fani

o‘qituvchisi Tursinboyev Diyorbek

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari Turkiston o‘lkasi, xususan, Xiva xonligi tarixida ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar, mustamlaka tazyiqi va shu bilan birga milliy uyg‘onish davri bo‘ldi. Mana shunday murakkab va o‘tish davrida tarix sahnasiga shunday shaxslar chiqdilar, ular xonlikni asriy qoloqlikdan qutqarish, mamlakatni modernizatsiya qilish va xalqning turmush tarzini yuksaltirishni o‘z hayotlarining bosh maqsadi deb bildilar. Ana shunday ulug‘ siymolardan biri, shakshubhasiz, Xiva xonligining Bosh vaziri (vaziri akbari) — Islomxo‘jadir. Islomxo‘ja nafaqat buyuk davlat arbobi, balki Xorazm jadidchiligining homiysi va o‘z davrining eng jasoratli islohotchisi sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

Islomxo‘ja (to‘liq ismi Sayyid Islomxo‘ja Ibrohimxo‘ja o‘g‘li) 1872-yilda Xivada taniqli ulamo va davlat arbobi oilasida dunyoga kelgan. Uning otasi Ibrohimxo‘ja xonlikda katta nufuzga ega shaxs bo‘lib, Muhammad Rahimxon II (Feruz) davrida davlat boshqaruvida faol ishtirok etgan.

Islomxo‘ja yoshligidan an’anaviy madrasa ta’limini olish bilan birga, dunyoviy ilmlarga, xorijiy tillarga va xalqaro siyosatga katta qiziqish bildirdi. U o‘zining o‘tkir zehni, mulohazali va tashkilotchilik qobiliyati bilan tezda Feruzxonning nazariga tushdi. Hali 26 yoshida (1898-yilda) Xiva xonligining eng muhim strategik hududlaridan biri bo‘lgan Xonqa begi qilib tayinlandi. Bu lavozimda u o‘zini adolatli, xalqparvar va tadbirkor rahbar sifatida ko‘rsata oldi. Uning boshqaruv qobiliyatini yuksak baholagan Muhammad Rahimxon II 1907-yilda Islomxo‘jani Xiva xonligining Bosh vaziri — vaziri akbari etib tayinladi. Keyinchalik, Asfandiyorxon davrida (u Islomxo‘janing kuyovi ham edi) bu mavqeyi yanada mustahkamlandi.

Islomxo‘ja Bosh vazir lavozimiga o‘tirganidan so‘ng, mamlakatni asriy feodal qoloqlikdan chiqarishning yagona yo‘li tub islohotlar o‘tkazish ekanligini chuqur angladi. U bir necha bor Rossiya imperiyasining poytaxti Peterburg, shuningdek, Moskva va Nijniy Novgorod kabi yirik shaharlarda bo‘lib, Yevropa taraqqiyoti, sanoati va madaniyatini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan edi.

Uning rahbarligida Xiva xonligida quyidagi jiddiy islohotlar amalga oshirildi: Islomxo‘ja xonlikda birinchi bo‘lib sanoat korxonalarini barpo etishga kirishdi. Uning tashabbusi bilan Xivada birinchi paxta tozalash zavodi, yog‘- moy zavodi, sovun ishlab chiqarish korxonalarini qurildi. Savdo-sotiqni rivojlantirish uchun pul tizimi isloh

qilindi, xonlikda qog'oz pullar chiqarila boshlandi. Shuningdek, dehqonchilikni rivojlantirish maqsadida yangi ariq va kanallar qazilib, sug'orish tizimi yaxshilandi.

Xonlikni tashqi dunyo bilan bog'lash va ichki boshqaruvni tezkor qilish uchun Islomxo'ja Xivaga telegraf tarmog'ini olib keldi. Shuningdek, Amudaryo bo'yida joylashgan Shovot va boshqa bekliklar o'rtasida muntazam pochta aloqasi yo'lga qo'yildi. Transport sohasida ham yangiliklar qilinib, amaliy ishlarga poydevor qo'yildi.

Islomxo'ja jadidchilik harakatini to'g'ridan-to'g'ri qo'llab-quvvatladi. U an'anaviy ta'lim bilan birga, dunyoviy ilmlar o'qitiladigan yangi usul (jadid) maktablarini ochishga keng yo'l ochib berdi.

- **Birinchi zamonaviy shifoxona:** 1912-yilda Xivada o'sha davr talablariga to'la javob beradigan, Yevropa tipidagi birinchi shifoxona (gospital) qurildi. Bu shifoxonada xalqqa bepul va sifatli tibbiy xizmat ko'rsatish yo'lga qo'yildi.
- **Birinchi dunyoviy maktab:** U o'z mablag'lari hisobidan yoshlar matematika, geografiya, tarix va xorijiy tillarni o'rganishi uchun zamonaviy maktab barpo etdi.

Islomxo'ja faqat siyosatchi emas, balki buyuk bunyodkor ham edi. Bugun Ichan qal'aning ko'rki bo'lib turgan va Xivaning ramziga aylangan **Islomxo'ja madrasasi va minorasi** aynan uning tashabbusi va mablag'i evaziga 1908–1910-yillarda qurilgan.

Minoraning balandligi 56,6 metrni tashkil etib, u Xivadagi eng baland minora hisoblanadi. Majmua qurilishida Xorazmning mashhur me'morlari (Xudoybergan hoji, Qalandar Ko'chum o'g'li va b.) ishtirok etgan. Madrasa va minora o'zining nafis koshinlari, o'ziga xos arxitekturaviy yechimi bilan o'zbek milliy me'morchiligining cho'qqisi hisoblanadi. Islomxo'ja bu majmuani nafaqat diniy, balki ilm-fan markazi bo'lishini niyat qilgan edi.

Islomxo'janing islohotchilik faoliyati xonlikdagi ashaddiy konservativ (eskilik tarafdori bo'lgan) guruhlariga, amaldorlarga va mutaassib ulamolarga yoqmas edi. Ayniqsa, harbiy vazir nufuziga ega bo'lgan nufuzli amaldor amirul-umarro Matvafo (Muhammadvafo) va uning atrofida gilar Islomxo'jani "kofirlar yangiligini olib kirishda" ayblashdi va xon saroyida unga qarshi fitna uyushtira boshlashdi.

Shu bilan birga, Islomxo'ja xonlikdagi demokratik o'zgarishlar tarafdori bo'lgan "Yosh xivaliklar" jadidchilik harakatining haqiqiy homiysi edi. U Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimov kabi taraqqiyparvarlar bilan yaqin aloqada bo'lib, ularni xon va mutaassiblarning tazyiqlaridan himoya qilib keldi. Islomxo'ja davlat tepasida turib, islohotlarni qonuniy va tinch yo'l bilan amalga oshirishga urindi. Ammo saroy ichidagi hasad va mutaassiblik devori juda mustahkam edi.

Islomxo'janing xalq orasida obro'yi oshib borishi va mustaqil siyosati Xiva xoni Asfandiyorxonni ham xavotirga sola boshladi. Saroy dushmanlari xonning qulog'iga "Islomxo'ja taxtni egallamoqchi", degan yolg'on gaplarni quyishdi. Natijada, xon

o'zining qaynotasi va Bosh vaziri bo'lgan bu buyuk zotni yo'q qilishga maxfiy buyruq berdi.

1913-yilning 9-avgust kuni tunda, Islomxo'ja xon saroyidagi qabuldan qaytayotganda, Xiva yaqinidagi kimsasiz joyda xonning maxfiy jallodlari tomonidan vahshiylarcha pichoqlab o'ldirildi. Bu mudhish qotillik butun Xorazm ahlini larzaga soldi. Xalq o'zining sevimli rahbarini yo'qotganini anglab, chuqur qayg'uga botdi. Qotillik ortidagi izlarni yo'qotish uchun Asfandiyorxon hatto Islomxo'janing sodiq odamlarini, qotillikni surishtirmoqchi bo'lganlarni ham quvg'in qildi, Islomxo'janing uyi va mulki talon-taroj etildi.

Islomxo'janing fojiali o'limi Xiva xonligining ham inqirozini tezlashtirdi. Davlatni ilgari suradigan intellektual kuch yo'q qilingach, xonlik boshqaruvida tartibsizlik, adolatsizlik avj oldi va pirovardida, 1920-yilga kelib xonlik butunlay tugatildi.

Bosh vazir Islomxo'ja — millatning dardini o'z dardi deb bilgan, o'zbek davlatchiligi tarixida yangilanish va ma'rifat bayrog'ini baland ko'targan chinakam qahramondir. U qisqa, ammo sermazmun umri davomida Xivani o'rta asrlar jaholatidan olib chiqib, zamonaviy dunyo bilan bo'ylashtirishga ulgurdi.

U barpo etgan shifoxonalar, maktablar, zavodlar va ko'kka bo'y cho'zgan muhtasham minora bugun ham uning xalq farg'onasi yo'lidagi xizmatlaridan guvohlik berib turibdi. Islomxo'janing xotirasi va uning islohotchilik g'oyalari bugungi mustaqil O'zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini qo'yayotgan yosh avlod uchun cheksiz ibrat va ilhom manbaidir.